

PAVEL SOJKA

**UČEBNICE ČESKÉ MORFOLOGIE
S CVIČEBNICÍ
PRO STUDUJÍCÍ BOHEMISTIKY
A PŘÍBUZNÝCH OBORŮ**

KAROLINUM

**Učebnice české morfologie
s cvičebnicí pro studující bohemistiky
a příbuzných oborů**

Pavel Sojka

Recenzovali:

doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.

PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Redakce Eva Flanderková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Pavel Sojka, 2022

ISBN 978-80-246-5263-4

ISBN 978-80-246-5282-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Poděkování

Autor děkuje oběma recenzentům. Jejich připomínky a podněty výrazně zvýšily kvalitu textu. Autor rovněž vyslovuje dík prof. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D., neboť bez její invence a vytrvalého povzbuzování by tento text nebyl vznikl.

OBSAH

Předmluva ----- 9

Zkratky opakovaně citovaných pramenů ----- 11

SOUČASNÁ ČESKÁ MORFOLOGIE – BOHATSTVÍ FOREM I VÝZNAMŮ ----- 13

1. Čím se morfologie zabývá ----- 15
 - 1.1 Morfologie v širším smyslu, morfologie v užším smyslu ----- 15
 - 1.2 Morfologie v užším smyslu – formální tvarosloví, funkční tvarosloví ----- 16
 - 1.2.1 Slovní druhy ----- 16
 - 1.2.2 Morfologické kategorie ----- 17
 - 1.3 Morfematika ----- 19
2. Flexe a její role v češtině ----- 20
3. Pozice morfologie v soustavě jazyka a lingvistiky ----- 21
 - 3.1 Morfologie a syntax ----- 21
 - 3.2 Morfologie a zvuková rovina jazyka ----- 21
 - 3.3 Morfologie a slovtvorba ----- 22
 - 3.4 Morfologie a dialektologie ----- 22
 - 3.5 Morfologie a stylistika ----- 23
 - 3.6 Morfologie a grafická stránka jazyka ----- 24
4. Funkční tvarosloví ----- 25
5. Morfologie – subsystém v pohybu ----- 26
 - 5.1 Česká morfologie – vývoj pozvolný, avšak nepřetržitý ----- 26
 - 5.2 Současné české tvarosloví – vývoj pokračuje ----- 29
 - 5.2.1 Příčiny složitosti spisovného českého tvarosloví ----- 29
 - 5.2.2 Konkrétní projevy tvaroslovného vývoje v současné češtině ----- 31
6. Popis flexe u jednotlivých ohebných slovních druhů v češtině ----- 33
 - 6.1 Slovní druhy skloňované ----- 33
 - 6.1.1 Podstatná jména ----- 35
 - 6.1.1.1 Variantnost v rodě mužském životném ----- 36
 - 6.1.1.2 Variantnost v rodě mužském neživotném ----- 37
 - 6.1.1.3 Variantnost v rodě středním ----- 39
 - 6.1.1.4 Variantnost v rodě ženském ----- 40
 - 6.1.2 Přídavná jména ----- 42
 - 6.1.3 Zájmena ----- 43
 - 6.1.4 Číslovky ----- 45
 - 6.1.5 Slovesa ----- 46
 - 6.1.5.1 Variantnost v indikativu přítomného času ----- 49
 - 6.1.5.2 Variantnost v imperativu ----- 49
 - 6.1.5.3 Variantnost v přechodníku přítomném ----- 50
 - 6.1.5.4 Variantnost v příčestí činném ----- 51

6.1.5.5	Variantnost v přičestí trpném	52
6.1.5.6	Variantnost v přechodníku minulém	52
6.1.5.7	Variantnost v infinitivu	53
7.	Závěr	54
CVIČENÍ 1-18		57
KLÍČ		83
Literatura		163

PŘEDMLUVA

Tento učební text vznikl primárně jako studijní opora pro předmět Morfologie českého jazyka, vyučovaný v bohemisticky orientovaných studijních programech na filozofických a pedagogických fakultách, a to s cílem poskytnout studentům příležitost k soustavnějšímu procvičování. Učebnici však mohou využít i studenti dalších fakult, jejichž studijní plány obsahují bohemistické předměty.

Učební text spojuje úvodní teoretický výklad s praktickými cvičeními. Úvodní teoretický výklad ve stručnosti shrnuje důležité skutečnosti, které v předmětu morfologie nelze opomenout. Nejprve vymezuje funkční pole této disciplíny, poté objasňuje roli flexe v češtině a pozici morfologie v soustavě jazyka a lingvistiky, následně přechází k funkčnímu tvarosloví, zdůrazňuje vývojovou stránku morfologie (z pohledu diachronního i synchronního) a nakonec rekapituluje důležité body současného českého formálního tvarosloví, a to především se zřetelem k tvaroslovné variantnosti.

Cvičení mají v této učebnici podobu jednotně strukturovaných sad otázek. Cvičení je v učebnici obsaženo osmnáct a jsou sestavena tak, aby obsahovala otázky ze všech klíčových oblastí, jimž se v předmětu morfologie věnuje pozornost. Těmito klíčovými oblastmi jsou slovnědruhá problematika, morfematika, formální tvarosloví, funkční tvarosloví a morfologický rozbor. Svě odpovědi si může student zkontrolovat v komentovaném klíči. Učebnice je tedy vhodná i pro samostudium.

Každé cvičení je uvedeno krátkým textem, z něhož vycházejí otázky 1–10. Texty nejsou autentické, jsou konstruovány tak, aby se v nich na malé ploše vyskytovalo větší množství morfologicky relevantních jevů. Další pět otázek (11–15) je zaměřeno obecněji. Otázky 1–10 mají převážně charakter aplikační: nemíří tedy k reprodukci faktografických znalostí, nýbrž prověřují schopnost uplatnit tyto znalosti při rozboru textu. Otázky 11–15 jsou zaměřeny jednak na důležité systémové vztahy uvnitř morfologie, jakož i na vztahy k ostatním disciplínám, jednak na konkrétní faktografii. Některé otázky jsou zaměřeny úvahově.

Jak bylo řečeno výše, obsahuje učebnice i komentovaný klíč. Tento klíč plní nejen funkci kontrolní (student si zde může zkontrolovat správnost svých odpovědí), ale i funkci výkladovou. V mnoha případech totiž poukazuje na obecné, širší souvislosti a připojuje i odkazy na literaturu k danému dílčímu tématu. Učebnice by tedy měla u studentů podporovat zájem o četbu dalších bohemistických textů, a to nejen mluvníc, nýbrž i článků a monografií. Domníváme se totiž, že dobrá učebnice není ta, která má

na všechno odpověď, nýbrž ta, která čtenáře povzbuzuje, aby hledal poučení i jinde než v ní. Zároveň musíme zdůraznit, že za základní zdroj poznání mluvnického systému současné češtiny považujeme četbu mluvnic. Komentovaný klíč tuto četbu v žádném případě nemá a nemůže nahrazovat. Z tohoto důvodu jsme cvičení uspořádali nikoli tematicky, nýbrž víceméně nahodile.

Věříme, že tato učebnice usnadní studentům orientaci v rozsáhlé a někdy dosti složité problematice současné spisovné české morfologie.

Poznámka: V březnu 2022 byl vydán druhý díl *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny*, věnovaný morfologii. Protože však v té době již rukopis učebnice procházel redakčním zpracováním, nemohli jsme bohužel k tomuto nejnovějšímu zdroji poučení o české morfologii přihlídnout.

ZKRATKY OPAKOVANĚ CITOVANÝCH PRAMENŮ

- AGSČ – Akademická gramatika spisovné češtiny
- APČJ – Akademická příručka českého jazyka
- ČNK – Český národní korpus
- ČŘJ – Čeština: řeč a jazyk
- GRČ – Gramatické rozbory češtiny
- IJP – Internetová jazyková příručka
- MČ₁ – Mluvnice češtiny 1
- MČ₂ – Mluvnice češtiny 2
- NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny
- PČP – Pravidla českého pravopisu
- PSJČ – Příruční slovník jazyka českého
- SSČ – Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
- SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

**SOUČASNÁ ČESKÁ MORFOLOGIE –
BOHATSTVÍ FOREM I VÝZNAMŮ**

1. ČÍM SE MORFOLOGIE ZABÝVÁ

1.1 MORFOLOGIE V ŠIRŠÍM SMYSLU, MORFOLOGIE V UŽŠÍM SMYSLU

Definovat předmět zájmu jazykovědné disciplíny zvané morfologie není tak docela snadné. Vyjdeme-li ze samotného pojmu *morfologie*, mohli bychom zcela obecně říci, že morfologie je nauka o morfémech, tedy o nejmenších znakových jednotkách nescoucích význam. Tato definice nepostrádá logiku, potíží však spočívá v tom, že přesahuje hranice toho, co se v českém prostředí pod pojmem morfologie rozumí. Je-li totiž morfologie naukou o morfémech, pak bychom do morfologie museli zahrnout i slovtvorbu, neboť slovtvorné přípony a předpony, jakož i kmenotvorné přípony, postfixy a interfixy nejsou nic jiného než morfémy. Z tohoto důvodu a také proto, že míra využití jednotlivých typů morfémů je v různých jazycích různá, se z hlediska obecné jazykovědy jeví jako užitečné rozlišovat morfologii v širším smyslu, tedy slovtvorbu, a morfologii v užším smyslu, tedy část gramatiky, jejíž základní jednotkou je slovní tvar.¹ Morfologie v užším smyslu jakožto jazykovědná disciplína se tedy zabývá flexí neboli ohýbáním slov.

U pojmů morfologie v širším smyslu a morfologie v užším smyslu se ještě chvíli zdržíme. Morfologie v širším smyslu (slovtvorba) existuje v každém jazyce. Každý jazyk nějak tvoří slova, i když jednotlivé jazyky se mohou mezi sebou lišit v míře využití konkrétních slovtvorných způsobů i postupů. Morfologie v užším smyslu se však vyskytuje pouze v těch jazycích, v nichž se některá slova ohýbají. Takovým jazykem je čeština, ale například ne čínština. V čínštině se gramatické významy nevyjadřují prostřednictvím tvarů, nýbrž jinými způsoby, například částicemi s gramatickou funkcí. Jazyky, v nichž se některá slova ohýbají, tedy tzv. jazyky flexivní (či flektivní), se samozřejmě mohou mezi sebou lišit mírou své flexivnosti.² Například čeština i francouzština mají flexi, avšak ve francouzštině během historického vývoje téměř zaniklo

1 Toto dělení přebíráme z Čermák, 2001, s. 121.

2 Ve flexivních jazycích lze pojmy *morfologie v širším smyslu* a *morfologie v užším smyslu* modifikovat. Pod pojmem morfologie v širším smyslu se pak rozumí morfologie a slovtvorba, pod pojmem morfologie v užším smyslu pak samotná morfologie.

skloňování, a naopak se výrazně rozvinula konjugace (např. systém slovesných časů je ve francouzštině podstatně složitější než v češtině).

1.2 MORFOLOGIE V UŽŠÍM SMYSLU – FORMÁLNÍ TVAROSLOVÍ, FUNKČNÍ TVAROSLOVÍ

Morfologie v užším smyslu – právě na ni se v této učebnici soustředujeme – má dvě složky, a to složku formální a funkční. Smysl flexe totiž spočívá v tom, že slovní tvary (formy) vyjadřují významy. Typická otázka z formální morfologie může vypadat například takto: Jak zní tvar genitivu plurálu substantiva *host*? Odpověď zní: jsou zde tvary dva: *hostů* a *hostí*. Typická otázka z funkčního tvarosloví může vypadat třeba takto: Jaký význam vyjadřuje genitiv ve větě *Je to člověk pevných zásad*? Odpověď zní: genitiv zde vyjadřuje vlastnost.

Jedna hodnota konkrétní morfologické kategorie přitom může vyjadřovat více významů. Například ve větě *Daroval jsem bratrovi koloběžku* vyjadřuje dativ (tvar *bratrovi*) příjemce (bratr je příjemcem daru). Ve větě *Polámal jsem bratrovi koloběžku* však dativ nevyjadřuje příjemce, nýbrž osobu, v jejíž neprospěch se děj odehrál. A třeba ve větě *To vám byla legrace* vyjadřuje dativ (*vám*) emocionální postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti. Uvedme ještě jeden příklad. V souvětí *Pomohl bych ti, kdybys chtěl* vyjadřuje kondicionál přítomný podmínku, jejíž splnění umožňuje realizaci děje, uplatňuje se tu tedy ve své primární funkci. Ve větě *Zavřel byste okno?* vyjadřuje kondicionál přítomný zdvořilou žádost, uplatňuje se tedy ve funkci sekundární. V této učebnici usilujeme o komplexní pohled na českou flexi. Znamená to, že otázky ve cvičeních obsahují jak otázky z formálního tvarosloví, tak i z tvarosloví funkčního. Někdy se tedy ptáme na konkrétní tvary konkrétních slov, jindy nás zajímá, co konkrétní tvar v daném textu vyjadřuje.

1.2.1 SLOVNÍ DRUHY

Problematika flexe úzce souvisí s problematikou slovních druhů. Ani ve vysoce flexivním jazyce, jako je čeština, se totiž neohýbají všechna slova. Proto musíme v češtině rozlišovat slovní druhy ohebné a slovní druhy neohebné. Z hlediska formálního tvarosloví jsou tedy podstatné slovní druhy ohebné: formální tvarosloví je totiž nauka o paradigmatech, tedy o souborech tvarů ohebných slov. Z hlediska funkčního tvarosloví jsou však slovní druhy klíčovým východiskem, neboť jednotlivé slovní druhy mají specifické významy (lexikální, morfologické).

Existenci slovních druhů považujeme za naprostou samozřejmost, vždyť jsme se je učili rozeznávat už na prvním stupni základní školy. I současné školské dokumenty předpokládají, že po ukončení 3. třídy dokáže žák rozeznávat slovní druhy v základním tvaru (tedy slovní druhy ohebné), posléze se ještě v rámci prvního stupně naučí rozeznávat všechny plnovýznamové slovní druhy a na druhém stupni se nakonec seznámí i se slovními druhy neplnovýznamovými. Ve skutečnosti je však problematika slovních

druhů značně složitá. Ve flexivních jazycích, tedy i v češtině, jsou slova podle své formy zařaditelná ke slovním druhům relativně nejsnadněji, ale třeba v čínštině nelze z formy slova jeho slovní druh vůbec odvodit. To však obecně neznamená, že zařazení slova ke slovnímu druhu je v češtině snadné. Ano, někdy se příslušnost slova ke konkrétnímu slovnímu druhu zdá být zcela evidentní: sotvakdo by pochyboval o tom, že slovo *pes* je substantivum a slovo *psát* je sloveso. Ale co třeba slovo *cestující*? Ve větě *Lidé cestující do práce vlakem musejí vždy počítat s případným zpožděním* je to adjektivum, avšak ve větě *Ne všichni cestující jsou ukáznění* je to substantivum. Otázka samozřejmě zní, proč tomu tak je. Problém spočívá v tom, že neexistuje jedno jediné spolehlivé kritérium, s jehož pomocí bychom každé slovo dokázali jednoduše a jednoznačně zařadit ke slovnímu druhu. Kritérií tedy musí existovat víc: v češtině se obvykle pracuje s kritériem významovým (sémantickým), kritériem morfoloogickým a kritériem syntaktickým. Aplikujeme-li tato kritéria na příkladovou větu *Ne všichni cestující jsou ukáznění*, dojdeme k závěru, že slovo *cestující* je zde podstatné jméno, neboť se sice skloňuje jako adjektivum (morfoloogické kritérium), ale označuje lidskou bytost (kritérium sémantické) a ve větě je podmětem, tudíž možnosti jeho větněčlenské platnosti odpovídají substantivům (kritérium syntaktické). V tomto případě tedy mezi slovnědruhovými kritérii panuje nesoulad a podobných případů existuje mnoho. I proto vypracoval bohemista Miroslav Komárek alternativní teorii slovních druhů, založenou na primárních a sekundárních syntaktických funkcích slov (blíže viz Adam, 2019, s. 48n.).

Jsou zde však i jiné zajímavé případy. Stává se třeba, že bohemisté změní názor na slovnědruhovou příslušnost konkrétního slova. Týká se to kupříkladu slova *ano* (viz jednu z otázek ve cvičeních). Může se také stát, že bohemisté na základě přesvědčivých argumentů rozšíří počet popisovaných slovních druhů o další: například slovní druh částice byl vymezen až po druhé světové válce. Existuje však i opačná možnost, totiž sloučení dvou či více slovních druhů v jeden. Konkrétní příklady zde neuvádíme, neboť se vyskytují ve cvičeních. Skutečnost, že v češtině rozlišujeme deset slovních druhů, není tedy ani zdaleka samozřejmá: lze si představit, že bychom rozlišovali více slovních druhů, ale také méně. Ani pořadí slovních druhů, jak se je učíme na základní škole, není objektivně dáno, nýbrž je to jen konvence. Zkuste určit, podle jakého klíče jsou uspořádány slovní druhy v tomto alternativním výčtu: podstatná jména, přídavná jména, slovesa, příslovce, zájmena, číslovky, citoslovce, předložky, spojky, částice. První čtyři slovní druhy jsou základní slovní druhy, další tři nezásadní nástavbové (zájmena, číslovky, citoslovce), poslední tři nezásadní nesamostatné. Asi se shodneme na tom, že toto uspořádání by nepostrádalo logiku.

1.2.2 MORFOLOGICKÉ KATEGORIE

Ohebné slovní druhy vyjadřují gramatické (morfoloogické) kategorie. I zde ale existují významné rozdíly mezi jazyky. Jednak ne všechny jazyky vyjadřují stejné morfoloogické kategorie, jednak existují rozdíly v tom, kolik hodnot v rámci konkrétní kategorie se v konkrétním jazyce vyjadřuje. Například finština nemá tvary pro budoucí čas (což